

LIETUVIŲ ŠEIMA XIII—XIV AMŽIAIS

J. JURGINIS

Susekti, kokia buvo vyraujanti šeimos forma tuo ar kitu visuomenės vystymosi laikotarpiu, yra labai svarbus uždavinys, nes šeimos forma priklauso nuo nuosavybės santykių. Šeima ir patriarchalinė namų bendruomenė yra dvi istoriškai skirtingos šeimos kategorijos. Akademikas B. Grekovas, remdamasis marksizmo-leninizmo klasikų mokymu, šeimos vystymosi procese skiria tris etapus: patriarchalinę šeimą, didžiąją patriarchalinę šeimą ir individualinę šeimą. «Patriarchalinė didžioji šeima, kitaip sakant, šeimė bendruomenė,— tai žymi gentinių santykių atgyvena. Ji gyvena viename dideliame kieme, bendrai valdo savo laukus ir bendrai juos dirba, veda kolektyvinį ūkį. Individualinė šeima yra pagimdyta privačios žemės nuosavybės ir individualaus šeimos ūkio pergalės, tai didelis žingsnis į priekį visuomeninių santykių istorijoje»¹.

Sutikdami su tokia pažiūra į šeimą, mes turime peržiūrėti visus tuos duomenis, kuriais remdamasis H. Lovmianskis ir kiti senojo Lietuvos istorijos laikotarpio tyrinėtojai tvirtino, kad XII a. lietuviai dar tebebuvo gimininės santvarkos pakopoje ir kad jų tarpe XIII—XIV a. vyravo patriarchalinė šeima². Čia reikia pastebėti, kad Lovmianskis ir etnografoi, kuriais jis remiasi, skiria tik dvi šeimos formas: matriarchatą ir patriarchatą. Pagal tai, kas vaidina vadovaujantį vaidmenį šeimoje: tėvas ar motina. Jie neskiria patriarchalinės didžiosios šeimos nuo individualios (atskiros, arba mažosios) šeimos, nes tiek pirmojo, tiek antrojo tipo šeimos nariai yra pavaldūs tėvui.

Buržuaziniai istorikai, laikydamiesi idealistinės pasaulėžiūros, didžiąją šeimą vaizduoja kaip mažosios šeimos natūralaus išaugimo vaisių. Iš tikrųjų, kaip jau įrodė F. Engelsas, šeima vystėsi atvirkščiai: individuali (mažoji) šeima atsiranda skaidantis didžiąjai šeimai. Ji atsiranda tada, kada gamybinių jėgų lygis leidžia egzistuoti atskiros šeimos ūkiui.

Įsigalint metaliniams ginklams ir darbo įrankiams, o drauge su tuo ir ariamajai žemdirbystei, šeima, turinti darbinį gyvulį (arklį ar jautį), arklį ir metalinių įrankių bei ginklų, jau galėjo verstis viena, atskirai dirbdama ir atskirai gyvendama. Su kitomis giminės šeimomis turto dalytis jai nebereikėjo. Gimininė bendruomenė, kurioje šeimos bendrai dirbdavo ir savo darbo vaisius bendrai vartodavo, susiskaldė į šeimas — atskirus ūkininkus. Todėl F. Engelsas ir sako: ... «atsirado plyšys senojoje gimininėje santvarkoje: atskira šeima tapo jėga ir grėsmingai stoji prieš giminę»³. Atskirai šeimai virtus ūkiniu vienetu, ėmė plėstis ir stiprėti šeimos galvos ir šeimos narių gamybos priemonių nuosavybė.

¹ Б. Д. Греков, Большая семья и вервь Русской правды и Полицкого статута.— Вопросы истории, 8, 27 (1951).

² Н. Ловмианский, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, 1, 371—373, Wilno, 1931.

³ К. Марксас ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, 2, 280, Vilnius, 1950.

Priėjus išvadą, kad atskiros šeimos virtimas ūkiniu vienetu tuo pačiu metu buvo ir gimininės santvarkos iširimo priežastimi, atrodo, jog klasinėje visuomenėje nebelieka vietos didžiąjai, patriarchalinei šeimai, kuri vis dėlto dar ilgai aptinkama tiek slavų, tiek lietuvių tarpe. F. Engelsas 1891 m., rengdamas ketvirtąjį savo veikalą «Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė» leidimą, atkreipė dėmesį į rusų mokslininko Maksimo Kovalevskio «Šeimos ir nuosavybės kilmės bei išsivystymo apybraižą», kurioje duodama nemaža duomenų apie patriarchalines namų bendruomenes feodalinėje ir net kapitalistinėje visuomenėje ir iškeliami mintis, kad tokios bendruomenės sudarė pereinamąją pakopą tarp motinine teise pagrįstos šeimos, atsiradusios iš grupinės santuokos, ir atskiros šeimos.

M. Kovalevskio ir A. Heuslerio¹ tyrinėjimai privertė F. Engelsą suabejoti, kokios šeimos ūkis: atskiros ar didžiosios griaua pirmąją bendruomenę ir sudaro klasinės visuomenės pradžią. Germanų tarpe ūkinis vienetas iš pradžių buvęs ne atskira šeima šiuolaikine prasme, bet namų bendruomenė, susidedanti iš kelių kartų bei jų šeimų ir, be to, gana dažnai apėmusi ir nelaisvuosius. Atsižvelgdamas į tai, F. Engelsas sako: «Mes nebegalime ilgiau abejoti tuo svarbiu pereinamuoju vaidmeniu, kurį ji (patriarchalinė namų bendruomenė) suvaidino kultūringosiose ir kai kuriose kitose Senojo pasaulio tautose laikotarpiu tarp motinine teise pagrįstos šeimos ir atskiros šeimos»². Žinoma, patriarchalinė namų bendruomenė yra atskiros šeimos pirmtakas. Bet klausimas, kuri iš šių dviejų patriarchalinės šeimos formų «grėsmingai stoji prieš giminę», lieka neatsakytas. Ir dėl to kyla nemaža painiavos ir neaiškumų.

Siekdami išsiaiškinti, kokia lietuvių šeima buvo Lietuvos feodalinės valstybės formavimosi laikotarpiu, mes ne tik pasitarnausime lietuvių kultūros istorijai, bet ir duosime kai kurių duomenų šiam svarbiam teoriniam klausimui spręsti.

XIII a. rašytiniai šaltiniai apie lietuvius pateikia labai prieštaringas žinias. Romos popiežiaus 1217 m. rašte³ ir 1249 metų Christburgo sutartyje⁴ sakoma, kad lietuviai vyrai turi po keletą žmonių, kad jie žmonas perka ir parduoda. Christburgo sutartimi apsikrikštyję lietuviai (prūsai) pasižadėjo tenkintis viena žmona ir nepardavinėti savo dukterų į žmonas. Apie tai, kad lietuviai perka ir parduoda žmonas, kalba ir XIII a. kronikininkas Dusbargas. Jis rašo: «Pagal seną paprotį prūsai ir dabar sau žmonas perka už tam tikrą pinigų sumą. Dėl to žmona laikoma vergė, kuri su savo vyru nesėda prie vieno stalo ir tam tikromis dienomis plauna kojas namiškiams ir svečiams»⁵.

Buržuaziniai istorikai į šias žinias žiūrėjo nekritiškai ir jas, kaip abejojamą nesukeliantį tiesą, išplatino savo raštuose. XIII a. šaltinių teiginius ir sąvokas jie suprato šių dienų prasme, skaitydami jas raidiškai. Tai būdingas idealistinės pažiūros bruožas: laikyti idėjas ir sąvokas amžinomis. Bet užtenka atidžiau įsiskaityti į Christburgo sutarties tekstą, ir tuojau suabejoti tų teiginių teisingumu.

Christburgo sutartyje kalbama apie du vienas kitam prieštaraujančius dalykus: apie daugpatystę ir apie aiškiai susiklosčiusią paveldėjimo teisę. Sutartyje, pripažinus turto paveldėjimo teisę ne tik sūnams, bet ir dukterims, sakoma: «Minėtieji naujakrikštai tatai priėmė su dėkingumu.

¹ A. Heussler, Institutionen des deutschen Rechts, 1—2, Leipzig, 1885—1886.

² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, 2, 197.

³ Preussisches Urkundenbuch, 1, Nr. 13, Königsberg, 1882; P. Pakarklis, Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai, 205, Kaunas, 1948.

⁴ Codex Diplomaticus Warmiensis, 1, 28, Nr. 19, Maiz, 1860.

⁵ Scriptorum rerum Prussicarum, 1, 54, Leipzig, 1861.

Stabmeldžiais būdami, anot jų pačių žodžių, paveldėtojais jie laikė tik vienus sūnus».

Apie žmonių pirkimą sutartyje rašoma: «Jie prižadėjo taip pat, kad toliau niekas iš jų neparduos savo dukters kam nors moterystės jungtuvėms. Taip pat, kad niekas nepirks žmonos nei savo sūnui, nei sau. Iš tikrųjų šiuo metu, kaip supratome, šis paprotys tarp jų taip įsivyravo, kokio nebuvo net tarp pagonių. Pvz., kai kas turi savo tėvo žmoną. Mat, kai tėvas būdavo nusipirkęs bendrais pinigais sau ir savo sūnui žmoną, tai jo žmona patekdavo sūnaus nuosavybėn taip, kaip ir kitas paveldimas, bendrais pinigais įgytasis turtas. Ir, kad kas nors dėl tos priežasties negalėtų savo pamotę parduoti kitam už žmoną, jie prižadėjo žmonių nei pirkti, nei parduoti. Jei tačiau jaunikis duoda ar pažada duoti jaunosios tėvui ar motinai ar drabužių, ar kitų brangenybių, arba jei vyrui duodamas yra kraitis, arba šiaip yra apdovanojama, ar prižadama apdovanoti žmoną vedybų proga ribose, leidžiamose teisės, to jokiū būdu jiems nedraudžiama. To dėliai minėtieji naujakrikštai prižadėjo, kad niekas iš jų dėl kokios nors priežasties toliau neims žmona savo pamotės arba savo brolio žmonos, arba moters, priklausančios pirmam, antram, trečiam ir ketvirtam giminystės ar artimumo laipsniui be ypatingos popiežiaus dispensos ir leidimo»¹.

Iš šios sutarties vietos matyti, kad lietuviai vyrai turėdavo ne iš karto po keletą žmonių, o po vieną nusipirktą žmoną, tik jos būdavo keičiamos. Tuo būdu, vyras, šeimos galva, savo valia vieną žmoną parduodavo ir pirkdavo kitą, o sugyventus vaikus: sūnus ir greičiausiai dukteris pasilikdavo savo namuose.

Tuo tarpu palikdami nuošalyje žmonių pirkimo ir pardavimo klausimą, mes stabtelkime ties tuo, ką sutarties teksto autoriai vadina daugpatyste. Ano meto kronikų ir kitų raštų autoriai, būdami krikščionys ir amžinosios santuokos šalininkai, daugpatystę vadina santuokos išardomumą. Taigi visų pirma šios tariamosios daugpatystės nereikia suprasti haremiškai. Ji primena vyro naudojimąsi teise nutraukti santuoką, vadinasi, keisti žmoną pagal savo paties norą. Apie tai, kad žmona gali pamesti santuokinį vyrą, sutartyje ir kituose dokumentuose nieko neužsimenama, bet iš to neseka, kad moteris negalėjo pakeisti vyro. Christburgo sutartyje sakoma, kad sūnus galėjo į žmonas parduoti pamotę. Ar santuokos išardymas tarp lietuvių buvo dažnas reiškinys, ar ne, mums sunku pasakyti, nes tokių duomenų šaltiniuose nėra. Viena tėra aišku, kad mes negalime paneigti, jog santuoka rečiau ar dažniau buvo išardoma, nes santuokos išardymo faktai pasitaikydavo ir vėliau, kada lietuviai jau buvo krikščionys. Krikščionių religija, paskelbdama santuoką šventu dalyku, be abejo, prisidėjo prie santuokos sustiprinimo ir tuo didžiavosi prieš pagonybę. Kad ir retai pasitaikanti, santuokos išardymą krikščionys galėjo skelbti kaip bendrą pagonybės požymį.

Kad gali būti kalbama tik apie XIII a. lietuvių santuokos išardomumą, bet ne apie daugpatystę, mes lengvai galime įsitikinti. Dusburgas apie lietuvių daugpatystę kalba įžanginėje savo kronikos dalyje, kuri paremta ne jo paties stebėjimais, o girdėtais pasakojimais apie praeities dalykus. Autentiškiausia kronikos dalis yra liečianti 1282—1326 m., kurioje aprašomi kryžiuočių puldinėjimai ir plėšimai lietuvių žemėse. Kryžiuočiai dažnai užpuldavo lietuvių kilmingųjų (nobiles) sodybas, namus sudegindavo, o žmonas, vaikus ir šeimyną pasigrobdavo ir paversdavo belaisviais — vergais arba baudžiauninkais.

¹ Vertimas iš P. Pakarklio Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai, 240, Kaunas, 1948.

1317 m. birželio 24 d. buvo užpulsta Sudargo sodyba, užpuolimo metu buvo pagrobta Sudargo žmona, vaikai ir šeimyna¹. Hermano de Vartbergės kronikoje nurodoma, kad 1368 m., užpuolus Upytės kiemą, buvo pagrobta Messeno žmona², o 1377 m. tame pačiame kieme tarp kitų pagrobtųjų žmonių buvo ir Kantalgo žmona³. Kronikose mes nesusiduriame su faktu, kad užpuolimų metu kuriame nors žemvaldžio kieme būtų rasta daugiau kaip viena žmona. Sąrašuose į nelaisvę paimtų žmonių, tarp kurių buvo daug lietuvių, taip pat tokių faktų nėra.

Šaltiniuose minimi kai kurie XIII a. pradžios kunigaikščiai ir nurodomi jų artimiausios giminystės ryšiai. Pavyzdžiui, Henriko Latvio kronikoje sakoma, kad Gercikės kunigaikštis Visvaldis (Vsevolodas) buvo vedęs galingo ir turtingo lietuvių Daugeručio dukterį, ir todėl lietuviai jį gerbė ir laikė beveik savu žmogumi⁴. Tokia pagarba galėjo susiklostyti tik esant pastoviai santuokai. Rusų metraščiuose sakoma, kad Birutė buvusi antroji Kęstučio žmona. Vadinasi, Kęstutis ją vedė arba būdamas našlys, arba su pirmąja persiskyręs. Žinoma yra ir viena Mindaugo žmona. Nėra jokio, kad ir nepatikimo dokumento, kuriame būtų teigiama, jog Mindaugas, Gediminas, Kęstutis arba kitas kuris Lietuvos didysis, sritis arba dalinis kunigaikštis pagonis būtų gyvenęs su keletu žmonių. Kaip kitų kraštų pavyzdžiai rodo, daugpatystę naudojasi ne paprastieji žemdirbiai, o turtingieji žemvaldžiai. Bet tarp lietuvių turtingųjų vyrų, kurie dokumentuose vadinami kilmingaisiais, arba kunigaikščiais, daugpatystės neaptinkame. Todėl krikščioniškųjų autorių žinias apie lietuvių daugpatystę turime vertinti ne kitaip, kaip užuominą apie tikrą arba tariamą santuokos išardomumą. Vestį antrą kartą, pirmąją žmonai nemirus, kronikininkai laikė priešingu bažnyčios reikalavimams ir vadino tai daugpatyste. Dėl to abejoti nebetenka. Romos popiežių ir kryžiuočių XIII—XIV a. šaltiniai, kalbantieji apie lietuvių daugpatystę, nepatikimi dar ir dėl to, kad juose tuo pačiu metu kalbama ir apie lietuvių turtingų moterų daugvyrstę. Enejus Silvius Pikolomini (popiežius Pijus II) savo pasakojime apie Lietuvą tiesiog sako, kad turtingos lietuvių moterys turinčios po keletą vyrų ir kad čia daugvyrstę esanti teisėta. Norėdamas savo teiginį įrodyti, jis pasakoja anekdotišką atsitikimą su kažkokiu kunigaikščiu. Kad Pikolominio tvirtinimas neturi jokio pagrindo, dalykas jau yra įrodytas ir jo įrodinėti nebetenka⁵. Krikščionybės gynėjai bei platintojai ir tuo pačiu grobikiškų puolimų organizatoriai stengėsi, žinoma, vaizduoti lietuvius, kaip pagonis, didžiausiais nedorėliais. Bet vis dėlto tų žinių, kokios jos bebūtų, mes negalime ignoruoti. Reikia manyti, kad kalbos apie daugpatystę, kaip ir apie daugvyrstę, kilo iš to paties šaltinio — galimo santuokos išardomumo. Jeigu vyras, išsiskyręs ir vedęs antrą kartą, laikomas turįs dvį žmonas, tai tuo pačiu pagrindu antrą kartą ištekėjusi moteris laikoma turinti du vyrus.

Antras ir žymiai painesnis klausimas yra santuokos išardomumas ir žmonių pirkimas. Tai dalykai, primenantieji porinę šeimą, apie kurią Engelsas sako, kad ji, būdama nepatvari, nesiekia turėti nuosavo namų ūkio, ir kad tebesinaudoja iš pirmesniųjų laikų paveldėtu komunistiniu namų ūkiu⁶.

Christburgo sutarties teiginiai, kad tėvo turtą paveldėdavę tik sūnus, kad žmonos perkamos už bendrus tėvo ir sūnaus pinigus, kad sūnus galėję parduoti pamotės ir t. t., rodo tarp lietuvių buvus aiškiai susiklosčiusį turto paveldėjimo institutą tėvine linija. Tėvas buvo ūkio šeimnininkas,

¹ Scriptores rerum Prussicarum, 1, 183.

² Scriptores rerum Prussicarum, 2, 92, Leipzig, 1863.

³ Ten pat, 113.

⁴ Lites ac res gestes inter Polonos ordimengus Cruciferorum, Etidio altera II, 156—164, Posnamial, 1892.

⁵ Heinrichi Chronicon Lyvoniae, XIII, 4, ed. Arnd, Hannover, 1874.

⁶ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, 2, 187.

jo valia buvo parenkama žmona. Šie faktai yra sunkiai besuderinami su porine šeima ir yra artimi monogaminės šeimos charakteristikai.

Apie žmonių pirkimą, be jau minėtų šaltinių, užsimenama ir Dinaburgo (Daugpilio) komtūro rašte Livonijos magistrui. Ten sakoma, jog Vytautas įsakęs savo bajorams ir žmonėms, kad jeigu jie neturi žirgų, tai tegul parduoda savo žmonas ir vaikus ir žirgų įsigyja, kad būtų kuo joti į karą¹. Komtūrai apie tai pasakojęs iš Lietuvos atkeliavęs žmogus. Čia, žinoma, kalbama apie pardavimą ne į žmonas, nes tokių žmonių pirkėjų neatsirastų, o į vergovę, į nelaisvosios šeimynos žmones.

Apie tai, kad lietuviai kažkada naudojosi grobtinėmis ir pirktinėmis vestuvėmis, liudija mums kai kurie, kad ir negausūs, folkloriniai duomenys. Vestuvinius papročius, kuriuose atspindi jaunosios grobimas arba pirkimas, tyrinėjo J. Baldzius². Pagal šoto Mak-Lenano papročių klasifikaciją, jis padalija vestuves į pirktines ir vogtines, neieškodamas tuose papročiuose porinės šeimos kai kurių atgyvenų ir nesistengdamas susekti to reiškinio socialinių šaknų. Jis pasitenkino išvada, kad pirktinės ir vogtinės (grobtinės) vestuvės tarp lietuvių yra buvusios, o klausimas, kada jos buvo — liko neatsakytas, nes iš tautosakos neįmanoma to susekti.

Iš paminėtų rašytinių šaltinių, o taip pat iš liaudies dainų ir vestuvinių papročių aiškėja, kad jaunikis turėjo kažkuo — pinigais ar daiktais — mokėti jaunosios tėvui, kitaip sakant, turėjo sau žmoną išpirkti. Toks išpirkimas XIII a. tikrai galėjo būti praktikuojamas, nes jis buvo praktikuojamas ir žymiai vėliau: praėjus dviem šimtams metų po krikščionybės įvedimo. Skirtumas buvo tik tas, kad «krikščioniškosios išpirkos» niekas nebevadino žmonos pirkimu ir pardavimu.

Iš gausių XVI—XVIII a. dokumentų³ matyti, kad, ištekant valstietei merginai, jaunikis per jaunosios tėvus arba globėjus turėjo sumokėti vedybinį mokesį feodalui, jaunosios ponui. Tas mokestis lietuviškai buvo vadinamas *krienu*, arba *kriena*, latviškai — *kriena*, arba *kreena*. Šiuos žodžius kalbininkas K. Būga siedina su rusų *kalym* ir bendrai slavišku *krynuti*, kas reiškia «pirkti»⁴. Šią K. Būgos mintį paremia tai, jog rusų ir lenkų kalbomis rašytuose Lietuvos dokumentuose krienas vadinamas labai įvairiai: *chren*, *kryna*, *chrin* ir t. t., kas labai primena slavų *kriona* arba *grivna*. Žodynuose krienas dažnai sutapatinamas su pasoga arba kraičiu. K. Būga buvo visiškai teisus, pareiškdamas, kad krienas nei su kraičiu, nei su pasoga nesusijęs. Krienas — tai ypatingas feodalinių laikų vedybinis mokestis. Senais laikais, galimas daiktas, jog ir XIII—XIV a., kada valstiečiai dar nebuvo bajorų baudžiauninkais, krienas buvo mokamas šeimos galvai arba lauko bendruomenės⁵ seniūnui. Apie tai užsimena ir Mykolas Lietuvis (Lituanus) savo knygoje apie maskvėnų ir totorių papročius. Jis apie 1550 m. rašė: «Kadaise ir mūsų (lietuvių) tautoje buvo už nuotaką mokami jos tėvams pinigai, žemaičių kriena vadinami, bet dabar mes už kraičį parsiduodame žmonoms ir tampame jų vergais, beieškodami šaunios svainystės»⁶.

Valstiečių pavertimo baudžiauninkais procese valstiečių žemė virto feodalų nuosavybe, o kai kurios lauko bendruomenės patriarchalinės papro-

¹ Codex epistolaris Vitoldi, 548, Cracoviae, 1882.

² J. Baldauskas, Pirktinės vestuvės.— Mūsų tautosaka, 10, 3—123, Kaunas, 1935; J. Baldzius, Vogtinės vestuvės, Kaunas, 1940.

³ JLZ, 1, 21—46.

⁴ Tauta ir žodis, 1, 400 (1923).

⁵ Apie lauko bendruomenę žr. J. Jurginis, Valstiečių bendruomenė ir feodalinė tėvoniija Lietuvoje XIII—XIV amžiais.— Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, 1, 51—66, Vilnius, 1957.

⁶ Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, кн. II, половина вторая, 78, Москва, 1854.

čio teisės perėjo žemvaldžiui (bajorui). Dokumentuose dažnai priduriama, kad krienas imamas senu papročiu, ir tuo reikia patikėti. Valstiečiai baudžiauninkai, kovodami prieš savo išnaudotojus feodalus, dažnai remdavosi tuo, kad ta ar kita baudžiavinė našta yra naujovė ir todėl neteisėta. Tokių faktų, kad krienas būtų vadinamas naujove, šaltiniuose neužtikame. Iš to darome išvadą, kad krieną feodalai paveldėjo kaip papročio teisės dalyką iš pirmųjų bendruomenės laikų. Krieno papročio buvimas tarp lietuvių XIII a. ir sudarė proga krikščioniškiems autoriams kalbėti apie žmonių pirkimą ir pardavimą.

Be to, reikia turėti galvoje tai, kad XIII a. stambieji žemvaldžiai pirkdavo ir parduodavo moteris, nelaisvosios šeimynos narius. Įsidėmėtina tai, kad lietuvių kalboje žodžiai *moteris* ir *žmona* ne visada turėjo aiškiai apibrėžtas prasmes. XVI a. šie abu žodžiai buvo beveik sinonimai¹. Rusų kalbos žodis *žonka* tuomet turėjo platesnę prasmę negu žmona. Jeigu reikėdavo teisiškai tiksliai nusakyti, jog kalbama apie moteriškosios lyties asmenį, neskiriant, kas ji — moteris ar mergaitė, tai būdavo sakoma *balta galva*. Baltos galvos terminas gana plačiai vartojamas ir Lietuvos Statute.

Taigi dokumentų pasakymas «kupitj žonku» ir «kupitj dievku», reiškė — pirkti nelaisvą moterį, šeimynos žmogų. Kad pirkti nelaisvą moteris galėjo virsti pirkėjo žmona, dėl to ginčytis netenka. Dusburgas rašo, kad 1243 m. Kulmo vyskupas, žuvus Kulmo vyrams kautynėse su lietuviais, įsakė moterims, žuvusiųjų našlėms, tekėti už savo tarnų ir pareiškė, jog tokios vedybos nebus laikomos nuodėme, nes jos prisidėsiančios prie krikščionybės platinimo². Kaip matyti iš šio šaltinio, socialiniu atžvilgiu nelygių žmonių vedybas bažnyčia tuomet smerkė ir net laikė nuodėme. Todėl ir lietuvių bajorų vedybos su pirktomis ne laisvosios šeimynos moterimis krikščionybės platinimą turėjo būti smerkiamos, jeigu tik jos gyvenime pasitaikydavo.

Kalbėdamas apie žmonos padėtį lietuvių šeimoje, Dusburgas teigė, kad žmona laikoma vyro verge, kad jai net kartu su vyru neleidžiama už vieno stalo sėdėti. Neįmanoma yra šių žinių tikrumo patikrinti, nes daugiau duomenų apie šeimos narių santykius nėra išlikę. Bet vis dėlto yra svarių faktų, kurie šiam teiginiui prieštarauja, rodydami, atvirkščiai, aukštą lietuvių pagarbą moterims. Juk Lietuvos Statutas už moters užmušimą arba sužeidimą skiria dvigubai didesnę baudą, negu už nužudymą arba sužeidimą vyro. Statutas reikalauja, kad žmogžudys būtų ne tik nubaustas už įvykdytą nusikaltimą, bet kad dar iš jo paties arba artimiausių jo giminių turto būtų atlyginta už nužudytojo galvą arba už sužeistojo žaizdą, jeigu nukentėjęs nepriklauso šlėktų luomui. Statute kiekvieno nekilmingo žmogaus (valstiečio, amatininko, šeimynykščio) galva yra įvertinta pinigais. Už atitinkamo socialinio sluoksnio vyro žmonos galvą skiriama dvigubai didesnė pinigų suma. Vadinasi, moteris vertinama dvigubai brangiau už vyrą. Bet atkreiptinas dėmesys į tai, kad ne kiekviena moteris taip vertinama, o tik ištekėjusi. Lietuvos Statute 1588 metų (XII, 3) sakoma: «А жонце, которая мужа не мела и не мает—наезки полтина грошей, а головцизни двадцать коп грошей». Iš to seka, kad netekėjusios moterys — dukterys bajorų tarnų, valstiečių baudžiauninkų ir šeimynykščių — priskiriamos į vieną kategoriją ir, be to, į pačią žemiausią. Už nelaisvosios šeimynos vyro galvą skiriama 20 kapų grašių, o už jo sužeidimą — viena kapa grašių, o už tokio vyro žmonos galvą — 40 kapų grašių, už jos sužeidimą — 2 kapos grašių. Lietuvos Statutas išpirkos už galvą ir už žaizdas atžvilgiu netekėjusias

¹ Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas, 69, 71, 279, 472, Kaunas, 1926.

² Scriptorum rerum Prussicarum, 1, 74.

³ O moteriai, kuri vyro neturėjo ir neturi, už sužeidimą 30 grašių, o už nužudymą — 20 kapų grašių.

moteris prilygina vergams, o ištekėjusias — pagal jų vyrų socialinę padėtį, skiriant dvigubą sumą.

Dvigubai aukštesnis vertinimas ištekėjusios moters už vyrą yra feodalinės Lietuvos įstatymų specifika. Kitų tautų teisyneose tokio dalyko nerandame. Todėl netenka manyti, kad šis teisinis nuostatas būtų buvęs paimtas iš kaimynų, kurie feodalizmo susiklostymą pergyveno anksčiau negu lietuviai. Jis yra specifiskas lietuvių šeimos santykių bruožas.

Kad moterų branginimas nėra įvestas XVI a., kuriame buvo surašytas net trijų redakcijų (1529, 1566 ir 1588 metų) Lietuvos Statutas, ir kad tai turi senas tradicijas, liudija mums 1340 m. Prūsų teisynas, kurio 81 § sakoma: «Jeigu vyras užmuš arba sužeis moterį, tai mokės dvigubus pinigus, jeigu moteris užmuš ar sužeis vyrą, tai mokės vienus pinigus»¹. Dvigubas atlyginimas už moters užmušimą arba sužeidimą yra paremtas senu papročiu, siekiančiu gimininės santvarkos laikus. Tokį atlyginimą (išpirką) žino VI a. frankų Salijų Tiesa (XI, 1, 3). Faktą, kad dviguba išpirka už moterį pateko į Lietuvos Statutą, surašytą subrendusio feodalizmo laikotarpiu, mes turime vertinti ne kitaip, kaip seną lietuvių tradiciją, nesuderinamą su tuo, ką sako Dusburgas. Sis lietuvių paprotys paremia F. Engelsono teiginį apie aukštą pagarbą moterims, t. y. motinoms, porinėje šeimoje².

Ligi šiol dar nėra išaiškinta, kodėl būtent už ištekėjusią moterį buvo skiriama dviguba išpirka. Manyti, jog tai buvo abstrakčios pagarbos vaisius, būtų subjektyvus sprendimas. Kaip kiekvienas visuomeninis reiškinys, taip ir šis turėjo turėti savo materialinį pagrindą.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad XVI a. lietuviški žodžiai *ūkis* ir *namai* reiškė tą patį dalyką. Tai matyti iš to meto katekizmų³ ir iš plačiai paplitusių vienareikšmių posakių: «mergina iš gerų namų» ir «mergina iš gero ūkio». Be to, XVI—XVII a. lietuviškose knygosose ir tų pačių amžių rusiškai arba lenkiškai surašytuose Lietuvos dokumentuose dažnai susiduriame su lietuvišku žodžiu *rykūnė* — namų šeimininkė. Dabar nebevertojamas žodis *rykauti* reiškė valdyti. Sirvydo žodyne *rykūnė* — dworka, villica, lietuvių-vokiečių XVIII a. žodynuose — die Mejerin, Verwalterin arba Verwalterin auf dem Landgut. Bajorų ūkiuose *rykūnė* buvo šeimos žmogus. Ji turėjo raktus nuo maisto atsargų ir tvarkė visą namų ūkį, jos žinioje buvo mergos. Jos atlyginimas buvo dvigubai aukštesnis negu bet kurio samdinio vyro⁴. Jai buvo reiškiamas išimtinė pagarba.

Lietuvos archeologiniuose radiniuose raktas yra dažna moters įkapė. Archeologas L. Kšivickis Lietuvos piliakalniuose rado bronzinius XIII—XIV a. raktus, kuriuos jis, pasiremdamas etnografiniais duomenimis, laiko Zemaitijos namų šeimininkių papuošalu⁵. Raktas buvęs ištekėjusios moters papuošalas. Tą patvirtina ir kai kurie kalbiniai duomenys. Reikalauti iš žmonos raktų reiškė reikalauti skyrybų⁶. Pasakyti žmonai «padėk raktus ant stalo» reiškė išvartyti ją iš namų. Jeigu viduramžių Europoje raktai buvo vyro valdovo, tai Lietuvoje atvirkščiai — žmonos, namų valdytojos, simbolis.

Valstiečio *rykūnė* buvo jo žmona, nes ji tvarkė namų ūkį. Be *rykūnės* negalima buvo įsivaizduoti ūkio. Dėl to greičiausiai ir Lietuvos Statutas

¹ B. T. Пашуро, Помезания, 144—145, Москва, 1955. Lietuvišką teisyne vertimą žr. P. Pakarklis, Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai, 243—250, Kaunas, 1948.

² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, 2, 186.

³ Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luthrischen Enchiridions, 9, 39, Göttingen, 1882.

⁴ JLZ, 1, 203, Nr. 109, Nr. 110; 139, Nr. 39; be to, žr. šiame leidinyje D. Butėno straipsnį «Rykūnė».

⁵ L. Krzywicki, Piliakalnia w Gabryeliszkach, 15, Warszawa, 1931.

⁶ K. Būga, Kalba ir senovė, 278, Nr. 68.

skyrė ištekėjusioms moterims dvigubą išpirką. Šią prielaidą patvirtina tas faktas, jog Lietuvos Statute ištekėjusių moterų išpirkos taisyklėje yra viena gana reikšminga išimtis. 1588 m. Statute (XI, 6) pasakyta, jog dviguba išpirka netaikoma toms moterims, kurios lygiai su vyrais smuklėse par-davinėja svaigiuosius gėrimus. Jeigu smuklininkė yra burmistro, vaito, tarėjo arba suolininko žmona, tai ji prilyginama paprasto miestiečio žmonai, o jeigu ji paprasto miestiečio žmona, tai prilyginama žemiausiai moterų kategorijai. Smuklininkės, kaip ir kitų vyrų žmonos, galėjo turėti vaikų, bet ne jos, o kas nors kitas turėjo rūpintis jų namų ūkiu.

XIII—XIV a. dokumentuose yra užuominų apie lietuvių praktikuotą kraujo kerštą. Dusburgas rašo: «Jeigu jų tarpe pasitaiko žmogžudystė, tai jokių kitų atpildų negalima atsisteisti, tik užmuštojo tėvai privalo nužudyti patį žudiką arba jo giminaitį»¹. Be šitokio gana bendro tvirtinimo kronikos pradžioje, kokių nors konkrečių faktų apie kraujo kerštą Dusburgas neduoda. Matyt, ir gyvenime su jais nesucidūrė. Reikia manyti, kad Dusburgas apie kerštą už nužudymą ir kitus lietuvių papročius parašė tai, ką buvo girdėjęs kitus pasakojant. Bet ir to, kas Dusburgo parašyta, negalima vadinti kraujo kerštu plačiąja šio termino prasme. Mums žinoma, kad kol nebuvo susidariusi pakankamai autoritetinga valdžia, stovėjusi virš giminių, kraujo kerštas buvo giminei vienintelė ir natūrali gynimosi nuo pasikėsinių priemonė. Už praliętą giminės nario kraują turėjo būti pralietas prieš kraują. Bet klostantis individualiam šeimos ūkiui, į nužudymą arba sužalojimą buvo žiūrima, kaip į padarytą materialinį nuostolį, ir kerštas ribojamas pagal vadinamąjį taliono principą: atkeršyti reikia žudikui arba sužalotojui, ir po to besivaizduojančios pusės susitaiko ir gyvena draugiškai. Plečiantis mainams, kerštas pakeičiamas išpirka už galvą ir už žaizdas.

Kokioje išnykimo stadijoje kraujo kerštas buvo tarp XIII a. lietuvių? Be pliko Dusburgo teiginio, mes dar susiduriame su atskirais kraujo keršto faktais, į kuriuos jau yra atkreipęs savo dėmesį H. Lowmiański². Kryžiuočių ordino dokumente, 1261 m. išduotame prūsui Gedune, sakoma, kad nusikaltėlis atiduoda kaklą už kaklą, ranką už ranką, bet Gedune ir jo palikuonys kraujo bausmę gali pakeisti pinigine išpirka. Tą patį randame ir magistro Konrado Tirbergo privilegijoje, 1284 m. duotoje prūsui Blivotui, kur sakoma, jog, jeigu kas jį užmuštų arba sužeistų, tada kaltininkas turi atiduoti kaklą už kaklą³, ranką už ranką, bet tėvams paliekama teisė imti už tai pinigus, jeigu jie to panorės⁴. Šie du faktai ir Dusburgo pasakymas apie kerštą rodo, jog taliono principas buvo tokioje stadijoje, kada kerštas pakeičiamas išpirka.

Kad teisminėje praktikoje taliono principas XIII a. buvo taikomas, abejoti netenka, nes jis buvo taikomas ir žymiai vėliau. Drauge su išpirka už žmogaus nužudymą arba sužeidimą dar ir XVI a. mes aptinkame kai kuriuos taliono taikymo pėdsakus. 1588 metų Lietuvos Statute (XI, 27) kalbama apie atsisteisimą už bajoro nužudymą arba sužeidimą. Žmogus, užmušęs bajorą, šlėktų luomo žmogų, baudžiamas mirtimi ir iš nusikaltėlio turto išieškoma 100 kapų grašių pabaudos. Jeigu žmogus išmuš bajorui akį, nupiaus nosį, ausį arba sužalos kurią nors kitą kūno dalį, tai kaltininkas turi netekti tos pačios kūno dalies ir, be to, už ranką, koją, ausį turi sumokėti po 50 kapų grašių. Lietuvos Statutas už bajoro nužudymą baudžia kaltininką mirtimi ir uždeda didelę piniginę baudą, o už sužalojimą kurios nors kūno dalies — tokiu pat nusikaltėlio sužalojimu ir dar pinigine bauda.

¹ Scriptores rerum Prussicarum, 1, 55, Leipzig, 1861.

² H. Lowmiański, Studja..., 1, 419.

³ Pasakymą «kaklas už kaklą» reikia suprasti «galva už galvą», nes dėl mirties bausmės vykdymo nukertant galvą arba pakariant buvo sakoma: «neteksi kaklo».

⁴ Preussisches Urkundenbuch, 1, 2, Nr. 435, Königsberg, 1909.

žmonėms, nepriklausiusiems šlėktų luomui, taliono teisinis principas «akis už akį, dantis už dantį» Lietuvos Statute nebuvo taikomas.

Reikia pastebėti, kad taliono principas žymų vaidmenį vaidino ir rusų teisnyuose, sudarytuose jau Lietuvos Statutą atspausdinus. Pavyzdžiui, caro Aleksiejaus Michailovičiaus «Uloženijoje» (XXII, 10) už kūno sužalojimą kaltininkui turi būti padarytas toks pat sužalojimas: nukirsta ranka, nupiauta nosis, ausis arba lūpa.

Jeigu taliono principas Lietuvoje dar tebebuvo taikomas bajorų bylose XVI a., tai mes turime pagrindo manyti, kad XIII a. jis buvo taikomas visiems laisviesiems žmonėms, tarp jų ir bendruomeniniams valstiečiams. Už mirtį kaltininkas buvo baudžiamas mirtimi, už sužalojimą — sužalojimu. Bet kerštas buvo taikomas ne kam nors iš nusikaltėlio giminės, o pačiam nusikaltėliui. Taliono principo buvimas tarp lietuvių ir davė pagrindą Dusburgui kalbėti apie kraujo kerštą, taikomą ne tik nusikaltėliui, bet ir jo giminėms. Minėtos kryžiuočių ordino privilegijos Gedunei ir Blivotui liudija apie pakeitimą keršto pagal talioną išpirka, o 1340 m. Prūsų Teisyne taliono pėdsakų visai nebėra.

Zinios apie žmonių pirkimą, pagarbą moterims, santuokos išardomumą ir talioną primena kai kuriuos papročius porinės šeimos, nuo kurios monogaminė šeima skiriasi daug stipresniais santuokiniais ryšiais. Apie monogaminę šeimą F. Engelsas sako: «Ji buvo pirmoji šeimos forma, pagrįsta ne gamtinėmis, bet ekonominėmis sąlygomis — būtent, privatinės nuosavybės pergale prieš pirmąją, natūraliai išaugusią bendrąją nuosavybę»¹.

Ką gi mes galime pasakyti apie XIII—XIV a. lietuvių šeimą, kaip apie ūkinį vienetą? Be jau minėtų ir nagrinėtų faktų, kurie atsakymui į šį klausimą labai mažai medžiagos teduoda, turime peržiūrėti XIII—XIV a. negausius šaltinius, kuriuose liečiami atskirų šeimų arba šeimos narių turiniai santykiai. Šiam reikalui labai vertingas šaltinis yra 1340 m. Prūsų Teisynas. Šio teisyno 16, 34, 53, 71, 92, 98 ir 107 straipsniai kalba apie palikimus ir turtą dalybas tarp šeimos narių. Iš išvardintų šeimos narių matyti, kad kalbama apie individualią šeimą, o ne patriarchalinę namų bendruomenę. Straipsniuose aprašomos turtą dalybos tarp tėvo ir sūnaus, tarp tikrų brolių ir seserų; ten nustatomi turiniai santykiai tarp narių šeimos, o ne šeiminių bendruomenės. Ten apie pusbrolius, dėdes, pusseseres ir kitus didžiosios šeimos narius ne užsimenama. Prūsų Teisynas rodo, kad teisyno surašymo metu viešpatavo individualioji šeima.

Vertinga medžiaga yra kryžiuočių ordino privilegijos, suteikusios žemvaldos teises kai kuriems ordinui nusipelnusiems prūsams. Iš H. Lovmianskio atlikto atidaus tų privilegijų peržiūrėjimo matyti, kad broliai, gaunantieji žemę, gauna ją atskirai, o ne drauge. Jeigu privilegija duodama viena keletui prūsų iš karto, tuomet šalia jų vardų nurodomas ir žemės kiekis lanais arba hakais. Žemės dalijimasis tarp brolių nebuvo kokia nors kryžiuočių įvesta naujovė, o senas prūsų paprotys². Tokią išvadą padarė H. Lovmianskis, ir mes neturime nė mažiausio pagrindo su tuo nesutikti, nors, atrodo, kad yra tokie išvadai ir prieštaraujančių faktų. Kryžiuočių privilegijose žemė kai kada pripažįstama broliams, tėvui su sūnumis, broliui ir sūnumis ir t. t. Bet tai nesudaro išimties taisyklėje, nes broliai žemę dalijasi tada, kada vedasi ir sukuria atskiras šeimas. Prie vedusio brolio juk kurį laiką jo šeimoje gyvena nevedusieji, nes viengungis neveda atskiro namų ūkio. Iš to, kad broliai arba tėvas su sūnumis bendrai valdo žemę, negalime daryti išvados apie bendrą kelių šeimų žemės valdymą. Tėvas, sūnus, brolis ir dargi nevedęs dėdė gali būti vienos, mažosios šeimos nariais.

¹ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, 2, 201.

² H. Lowmianski, Studja..., 1, 392.

Apie lietuvių žemės valdymo santykius mes daug mažiau galime pasakyti ne kaip apie prūsų arba lyvių. Iš Eiliiuotosios Livonijos kronikos sužinojome apie tris lietuvių kilminguosius (nobiles) brolius: Milgeriną, Gengeikį ir Ducę, kurie, pabėgdami iš Lietuvos, sakosi namuose (zu huze) palikę žmonas ir vaikus¹. Sunku pasakyti, ką «zu huze» reiškė — kiekvienas atskiruose namuose, ar bendrame name. Tų trijų brolių priešas Lengvenis gyveno atskirame name, jo kiemas vadinamas «Lengevins hof»². Lengvenis turėjo brolių, bet kada kryžiuočiai užpuolė Lengveno kiemą, brolio jame nebuvo. Jis pasirodė tik persekiojant atsitraukiančius kryžiuočius ir žuvo kovoje su jais. Atrodo, Lengvenis su broliu turėjo atskirus ūkius. Lietuvių kilmingasis Suchė 1268 m. savo turtą užrašė Rygos archiepskupui ir jį gavo atgal kaip lėną. Užrašyme sakoma, kad žemė priklauso Suchei ir jo kažkur išvykusiam (absente) broliui³. Vadinasi, Suchės su broliu žemė buvo nepasidalyta greičiausiai dėl to, kad jis buvo kažkur išvykęs. Bet patį pabrėžimas, kad žemė priklauso jiems abiem su broliu, rodo, kad brolių teisės į žemę jau buvo nustatytos ir visiškai aiškios. Plačiai žinomas 1250 m. Mindaugo raštas, nepaisant to, ar jis tikras ar falsifikuotas, leidžiantis lietuvių žemvaldžiams savo žemes užrašyti ordinui, galėjo būti reikšmingas tik esant asmeninėms teisėms į žemę.

Sie faktai leidžia mums teigti, kad XIII a. lietuvių atskiroji šeima buvo ūkinis vienetasis ir kad tokie ūkiai buvo ne išimtis, o viešpataujantis reiškinys. H. Lovmianskis, priėjęs tokią išvadą, atsidūrė padėtyje be išeitės, nes kiti tyrinėtojai, ypač etnografai, didžiąsias šeimas gausiai aptinka Lietuvoje ir XVI, ir net XIX amžiuje. Apie XIX a. lietuvių didžiąją šeimą, susidedančią iš tėvų ir vedusių vaikų, nemaža duomenų pateikė J. Vitortas⁴. Folkloristai, kalbėdami apie šeimą, labai dažnai remiasi tuo, kad lietuvių liaudies dainose gausiai minimi didžiosios šeimos nariai: dieveris, dieverė, dieverienė, dieveraitis, dieverėčia, laigonas, laigonėlis ir t. t. Šie lietuvių kalbos žodžiai, žinoma, neabejotinai sako, kad didžioji šeima tarp lietuvių buvo plačiai paplitusi. Bet jie negali mums pasakyti, kada ji buvo paplitusi, negali duoti mums kokių nors patikimų chronologinių rėmų.

Suprantama, kad XIII—XIV a. tarp atskirai ūkininkaujančių šeimų, kaip likutis iš gimininės santvarkos laikų, buvo ir patriarchalinės namų bendruomenės, tačiau jų negalima painioti su XVI ir XIX a. d'edelėmis, nepasidalijusių brolių ir net tolimesnių giminaičių šeimomis. Tikrai klydo tie istorikai, kurie į XVI ir XIX a. dideles šeimas žiūrėjo kaip į paveldėtus likučius iš pirmąsios bendruomenės laikų.

Feodalinio laikotarpio lietuvių šeimoms istorijoje mes galime išskirti tris periodus: pirmas — XIII—XIV a., kada vyrauja mažoji šeima, antras XV—XVI a. vidurys, kada formuojasi ir įsigali kelių šeimų kolektyvas — «tarnyba», XVI a. antroji pusė — XVIII a. — mažoji šeima; XIX amžius — formuojasi ir įsigali kelių šeimų junginys — «valstiečio kiemas».

Neteisinga yra manyti, kad nuo pirmąsios bendruomenės iširimo iki kapitalistinių santykių įsigalėjimo nuosekliai nyko patriarchalinė namų bendruomenė ir jos vietoje stiprėjo individuali šeima kaip ūkinis vienetasis. Šeimos formos pasikeitimą veikė feodalinio išnaudojimo formų pasikeitimas.

Šeimos formos pasikeitimas, vietoj individualiosios šeimos atsirandant d'dziajai, metasi į akis ir iš feodalinės Lietuvos valstybės teisiniu nuostatu. 1509 m. buvo nustatyta nusikaltėlio turto konfiskavimo tvarka. Nuostate sakoma, jeigu nusikaltėlis su savo broliais valdė turtą nepasidalijęs, tai

¹ Livländische Reimchronik, ed. L. Meyer, 2705, 218—2820, Paderborn, 1876.

² Ten pat, 3002, 3025.

³ Mitteilungen aus d. Gebiete der Geschichte Liv. Est. u-Kurlands, Nr. 13, 18, Rīga (1886).

⁴ J. Witort, Litewska spólnota rodzinna.— Wisła, 9, 1—10 (1895).

didžiajam kunigaikščiui atitenka tik toji dalis, kurią nusikaltėlis gautų per dalybas. Jeigu nusikaltėlis buvo nuo brolių atsidalijęs, tai jo visas turtas pereina konfiskavimo keliu didžiajam kunigaikščiui. Šitame nuostate kalbama tik apie brolius; apie tolimesnius giminaičius, su kuriais turtas galėtų būti nepasidalytas, net neužsimenama. Tuo tarpu 1529 m. Lietuvos Statute (VIII, 19) sakoma: «Jeigu kurie tikrieji broliai arba ir tolimesni giminaičiai negu broliai, suėję pilnus metus, turėtų nepasidalytą turtą»... XVI a. viduryje buvo daug valstiečių ūkių, kuriuos vedė nepasidaliję broliai, tolimi giminės arba ir visai negiminės, priimti į ūkius bendrininkais (sėbrais). Valstiečių ūkis, kurį sudarė viena arba keletas šeimų, buvo vadinamas «tarnyba», nes jis buvo laikomas feodalinių prievolių vienetu¹. XIV a. pabaigoje didžiojo kunigaikščio įsakymu valstiečio namas (dūmas) buvo paverstas prievolių vienetu, tarnyba, iš kurios buvo reikalaujama nustatyto kiekio grūdų, pinigų ir darbo. Tai vertė valstiečių šeimas gyventi nepasidalijus, kad feodalinių prievolių našta būtų lengvesnė. Broliams pasidalijus į du dūmus, būtų dvigubai padidėjusios ir prievolės.

XVI a. antroje pusėje tokia prievolių reikalavimo tvarka, pravedant valakų reformą, buvo panaikinta. Prievolės buvo įvestos nuo naudojamos žemės ploto: valako arba jo dalies. Tarnybą sudariusios šeimos išsidalijo, imdamos po valaką arba pusę valako žemės.

Padėtis ėmė keistis XIX a., po Lietuvos prijungimo prie Rusijos, kada valstybiniai mokesčiai ir kitos prievolės buvo imamos nuo «revizinės sielos». Ryšium su tuo ir su kai kuriomis ūkinėmis priemonėmis dvarininkai ėmė reikalauti feodalinių prievolių ne nuo naudojamos žemės kiekio, o nuo valstiečio kiemo, žiūrėdami, kad tas kiemas būtų pakankamai pajėgus. Dvarininkai dažnai patys nustatydavo, kokio didumo turi būti valstiečio kiemo šeima. Remerio dvarų instrukcijoje sakoma: «Dalybos tarp giminių neleidžiamos, kolei vyresnysis brolis neišaugino vaikų. Dėl to kiekvienoje troboje vyresnysis brolis ir jo žmona yra šeiminkai, o kiti giminaičiai privalo jų klausyti kaip tėvų. Tokiems giminaičiams drabužius turi duoti šeiminkai. Jeigu kiemas turi daugiau kaip 8 darbingus žmones, tai kas viršaus, gali iš jo pasišalinti, tačiau iš nustatyto ūkininkui mantos kiekio nei arklė, nei gyvulių, nei nei įrankių pasiimti negali, jeigu gi būtų perteklius arklė bei gyvulių, tad jį reikia lygiomis padalyti tarp brolių ir seserų»².

XVI arba XIX a. didžiosios šeimos mes negalime tapatinti su patriarchaline namų bendruomene, egzistavusia pirmą kartą bendruomenės irimo ir feodalinių santykių formavimosi laikotarpiu. Tyrinėti šaltiniai rodo, kad XIII a. tarp lietuvių vyravo atskira šeima su kai kuriais patriarchalinės namų bendruomenės papročiais likučiais ir kad tokia šeima buvo ūkiniu vienetu. Į klausimą, kada atskira šeima pasidarė ūkiniu vienetu, rašytiniai šaltiniai atsakymo neduoda. Šiuo klausimu sprendžiamasis žodis priklauso archeologijai.

Pagal archeologinius duomenis, pradedant maždaug nuo V a. kanaj su kolektyviniais palaidojimais visame Pabaltijyje pakeičiami individualiniais palaidojimais. Tai individualios šeimos formavimosi požymis.

Remdamasis tuo, Ch. A. Moora daro tokią išvadą: «Taip pradeda iširti ir kita gentinės-giminių organizacijos grandis — šeimė bendruomenė. Pagrindinė priežastis buvo tolesnis gamybos augimas, visų pirma naujo žemės dirbimo būdo pasirodymas, ypač ariamosios žemdirbystės paplitimas IV—VIII a.»³.

¹ Plačiau apie tarnybą žr. J. Jurginis, Valstiečių «tarnyba» — feodalinių prievolių vienetas iki valakų įvedimo Lietuvoje. — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A. 2. Vilnius, 1957.

² LIS, 1, 371.

³ X. A. Moora, Возникновение классового общества в Прибалтике. — Советская археология, 17, 11 (1953).

Tuo pačiu laikotarpiu visame Pabaltijyje ima rasti atskirų palaidojimų su turtingu inventoriumi, ypač su papuošalais iš brangiųjų metalų. Be turtingų palaidojimų, ryškius turtinius skirtumus rodo dar ir būdingi tam laikotarpiui lobiai su sidabriniais, o taip pat pavieniais auksiniais daiktais. Tie lobiai, žinoma, buvo atskirų turtingų šeimų turtas¹. Iš palaidojimų taip pat galima atsekti, kaip turtingieji išsiskiria iš kitų žmonių masės savo ginklų kokybe.

Archeologiniai duomenys rodo, jog lietuvių šeiminių bendruomenių iširimo ir atskiros šeimos virtimo ūkiniu vienetu procesas vyko VIII—IX a.

¹ X. A. Moora, Возникновение классового общества..., 112.